

De advocaat in het democratisch verzet: over recht en verantwoordelijkheid

Openingsrede ter ere van de Plechtige Openingszitting van het 130ste werkingsjaar van het Vlaams Pleitgenootschap, 28 mei 2021

Michaël MERRIGAN¹

In deze rede neemt de redenaar als vertrekpunt de crisis waarmee de liberale democratie op dit moment geconfronteerd wordt. De advocaat heeft echter, te midden deze crisis, vanuit zijn unieke positie, een buitengewone kans om de mensenrechten en de democratie te bevorderen. Vooreerst door de kern van zijn beroepspllichten als rechten te beschouwen. En, ten tweede, door de mensenrechtelijke lens in zijn werkzaamheden te incorporeren. Dat kan, enerzijds, door op creatieve wijze alert te zijn voor de noden van de meest kwetsbare mensen in de maatschappij en, anderzijds, door mensenrechtelijke overwegingen te betrekken in relaties met de bedrijfs wereld. Om die reden hoopt de redenaar dan ook dat in de vorming van de advocaat meer aandacht zal komen voor het thema bedrijven en mensenrechten.

1. Inleiding

Hooggeachte (virtuele) vergadering,

Mensenrechten en democratie staan wereldwijd zwaar onder druk.² Een toenemend autoritarisme en populisme, een steeds groter wordende ongelijkheid, een niet-aflatende druk op het maatschappelijk middenveld en de alomtegenwoordigheid van nepnieuws zijn maar enkele van de ontwikkelingen die de effectieve bescherming van mensenrechten ernstig in het gedrang brengen.³ Een situ-

atie, dat weet u, die nog verergerd is door de COVID-crisis.⁴ Wat vijftientig jaar geleden nog vanzelfsprekend leek – de graduele wereldwijde aanvaarding van mensenrechten en democratie –, is dat vandaag allerminst.

Zelfs in de Europese Unie⁵ tonen autoritaire leiders, en zij die dat graag zouden zijn, met hernieuwd vertrouwen dat mensenrechten geen prioriteit meer zijn – of hoeven te zijn. En ook in eigen land staan we, onder meer – maar niet alleen – door de strijd tegen terreur en door de COVID-crisis, voor niet te onderschatten mensenrechtelijke uitdagingen.

Meer dan ooit is een hernieuwde aandacht voor de effectieve bescherming van mensenrechten en democratie noodzakelijk. En daarbij moeten we denken aan de grote en aan de kleine verhalen. Aan, enerzijds, de structurele strijd vóór een overheid die democratie en mensenrechten centraal stelt, en, anderzijds, ook aan het lot van kwetsbare mensen die niet voldoende gehoord worden,

¹ Michaël Merrigan is juridisch medewerker aan het Federaal Instituut voor de bescherming en de bevordering van de Rechten van de Mens (FIRM). Hij was van 2017 tot 2020 advocaat aan de balie te Brussel, waarbij hij zich verdiepte in de cassatieprocedure. Hij is als vrijwillig wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Centrum voor Publiekrecht van de KU Leuven. De rede werd uitgesproken in eigen naam.

² Zie bv. V-Dem Institute, dat wederom een achteruitgang bemerkte in de liberaal-democratie wereldwijd: V-DEM INSTITUTE, *Democracy Report 2021: Autocratization Turns Viral*, maart 2021, www.v-dem.net/media/filer_public/74/8c/748c68ad-f224-4cd7-87f9-8794ad-d5c60f/dr_2021_updated.pdf; zie ook de *Rule of Law Index* van het World Justice Project, waaruit blijkt dat de situatie m.b.t. de rechtsstaat in meer landen verslechtert dan verbetert: WORLD JUSTICE PROJECT, *Rule of Law Index 2020*, <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/wjp-rule-law-index-2020>. Het rapport zelf kan hier worden gevonden: https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-ROLI-2020-Online_0.pdf.

³ Zie bv. EUROPEES PARLEMENT, *Report on human rights and democracy in the world and the European Union's policy on the matter – annual report 2019*, 11 december 2020, A9-0259/2020, www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2020-0259_EN.html, § 47. Mensenrechtenverdedigers luiden al jaren de alarmbel. Zie bv. de directeur van Human Rights Watch, KENNETH ROTH, «We are on the verge of darkness»,

Foreign Policy, 12 januari 2017, <https://foreignpolicy.com/2017/01/12/we-are-on-the-verge-of-darkness-populism-human-rights-democracy>; de Indische schrijver PANKAJ MISHRA (2016), «Welcome to the age of anger», *theguardian.com*, 8 december 2016, www.theguardian.com/politics/2016/dec/08/welcome-age-anger-brex-it-trump.

⁴ AMNESTY INTERNATIONAL, *Amnesty International Report 2020/21: The State of the World's Human Rights*, 7 april 2021, www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/06/POL1032022021ENGLISH.pdf; HUMAN RIGHTS WATCH, *World Report of 2021: Events of 2020*, januari 2021, www.hrw.org/sites/default/files/media_2021/01/2021_hrw_world_report.pdf.

⁵ Hongarije verdient hier een bijzondere vermelding, maar ook in bv. Polen is de toestand problematisch. Daarnaast behalen in recente jaren ook in andere landen partijen die openlijk het nut van (bepaalde) mensenrechten of het mensenrechtenkader in zijn geheel in twijfel trekken, significante resultaten in de verkiezingen.

en dus aan het effectief maken van mensenrechten in alle aspecten van het dagelijks leven.

En de advocaat, waarde vergadering, heeft in die dubbele strijd een essentiële rol te spelen. Hij of zij kan een spil zijn in het «democratisch en mensenrechtelijk verzet» dat nu, meer dan ooit, nodig is.

Paradoxaal genoeg staan hierbij de plichten en de verantwoordelijkheid van de advocaat centraal. Plichten en verantwoordelijkheid als essentieel voor democratie en mensenrechten. Hoe zit dat?

Wel, ik wil dat vandaag met u op twee manieren verkennen:

ten eerste, hoe de advocaat, door te doen wat hij of zij móet doen, de kern van zijn plichten kan gebruiken als rechten, en zo de vrije samenleving mee kan beschermen tegen diegenen die haar willen ontmantelen;

en, *ten tweede*, hoe de advocaat, door wat hij of zij kán doen, de mensenrechten in het alledaagse leven kan helpen realiseren. Of hoe de advocaat die zich bewust is van zijn mensenrechtelijke verantwoordelijkheid, zijn of haar positie kan benutten voor maximaal profijt. Mensenrechtelijk profijt, welteverstaan, maar daar kom ik dadelijk toe.

2. Plichten als rechten: het verzet van de advocaat

2.1 Beroepsplichten in het EVRM

We kennen allemaal de grote mensenrechtenverdragen: het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten⁶ – het zogenaamde BUPO-verdrag –, bijvoorbeeld, of het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens.⁷ Deze en andere verdragen zijn in de eerste plaats verdragen van individuele rechten. Geen verdragen van individuele plichten.⁸

En toch ... vorige maand nog, in haar arrest in de zaak Vavříčka⁹, herinnerde de Grote Kamer van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens eraan dat rechten niet het hele verhaal zijn. Er bestaat, zo werd gesteld, ook zoets als individuele fundamentele plichten en verantwoordelijkheden,¹⁰ die samen met mensenrechten moeten worden gelezen om mensenrechten ten volle te kunnen begrijpen.

Waarover zou dat kunnen gaan, die «plichten en verantwoordelijkheden»?

Een mooi startpunt om die vraag te beantwoorden, is artikel 10 EVRM, dat de vrijheid van meningsuiting vastlegt. Paragraaf 2 van dat artikel bepaalt immers duidelijk dat «*de uitoefening van deze vrijheden plichten en verantwoordelijkheden met zich [mee]brengt*».

Het EVRM is een mensenrechtenverdrag, maar die «plichten en verantwoordelijkheden» die in de tekst vermeld staan, zijn, interessant genoeg, eigenlijk niet alleen *mensen*plichten en -verantwoordelijkheden. Dat blijkt ook duidelijk uit de bewoordingen van de rest van art. 10 EVRM, dat spreekt over de formaliteiten, voorwaarden, beperkingen of sancties, die omwille van die «plichten en verantwoordelijkheden» nodig zijn *in een democratische samenleving*. Niet: die enkel voor *mensenrechten* nodig zijn.

De plichten en de verantwoordelijkheden van het EVRM zijn dus niet alleen die plichten en verantwoordelijkheden die de keerzijde zijn van de rechten die in het verdrag vermeld worden – bijvoorbeeld, de plicht om een ander te laten leven, omdat die ander een recht op leven heeft –, maar het zijn de plichten en verantwoordelijkheden die het leven in een complexe hedendaagse *democratische samenleving* mogelijk maken.

Zo'n samenleving heet «democratisch» niet enkel omdat er verkiezingen worden georganiseerd, maar ook omdat zij, op een fundamenteel niveau, de idee vertegenwoordigt dat mensen er gelijkwaardig zijn.¹¹ Democratie

⁶ VN ALGEMENE VERGADERING, *Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten*, 16 december 1966, U.N.T.S. vol. 999, p. 171.

⁷ RAAD VAN EUROPA, *Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden*, 4 november 1950, ETS nr. 005.

⁸ Men heeft een aantal keer geprobeerd om een verklaring van plichten en verantwoordelijkheden ingang te doen vinden. Geen enkel project heeft echter geleid tot een wereldwijd aanvaard en door Staten ondertekende verklaring. De meest bekende voorbeelden zijn: K. VASAK, «Avant-projet de Déclaration universelle des devoirs de l'homme», als onderdeel van «Proposition pour une déclaration universelle des devoirs de l'homme, introduction et texte», in P. MEYER-BISCH (ed.), *Les devoirs de l'homme: de la réciprocité dans les droits de l'homme: les actes du Ve Colloque interdisciplinaire de Fribourg (1987)*, Fribourg, Editions Universitaires Fribourg, 1989, (9) pp. 14-16; PARLEMENT VAN WERELDRELIGIES, *Declaration toward a global ethic*, aangenomen op 4 september 1993 in Chicago, VS, https://parliamentofreligions.org/pwr_resources/_includes/FCKcontent/File/TowardsAGlobalEthic.pdf; INTERNATIONAL COUNCIL OF HUMAN DUTIES, *The Trieste declaration of human duties: A code of ethics of shared responsibilities*, Triëste, Universiteit van Triëste, 1993; UNESCO, *Declaration on the responsibilities of the present generations towards future generations*, 12 November 1997, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001102/110220e.pdf>; INTERACTION COUNCIL, *A universal declaration of human responsibilities*, 1 september 1997, <https://www.interactioncouncil.org/>

publications/universal-declaration-human-responsibilities; FUNDACIÓN VALENCIA TERCER MILENIO, *Declaration of human duties and responsibilities*, aangenomen door de «high-level group» voorgezeten door Richard J. Goldstone onder de auspiciën van de stad Valencia en UNESCO, 1998. De tekst hiervan kan gevonden worden in S. PARMENTIER, H. WERDMÖLDER en M. MERRIGAN (eds.), *Between rights and responsibilities: A fundamental debate*, Cambridge, Intersentia, 2016, 229-264; Ook in de VN heeft men ooit geprobeerd een dergelijk project gestemd te krijgen: VN-COMMISSIE VOOR MENSENRECHTEN, *Pre-draft declaration on human social responsibilities*, annex bij *Promotion and protection of human rights: Human rights and human responsibilities, final report of the Special Rapporteur, Miguel Alfonso Martínez, on the study requested by the Commission in its resolution 2000/63, and submitted pursuant to Economic and Social Council decision 2002/277*, 17 March 2003, UN Doc. E/CN.4/2003/105.

⁹ EHRM (Grote Kamer) 8 april 2021, nrs. 47621/13, 3867/14, 73094/14 e.a., Vavříčka e.a. / Tsjechië.

¹⁰ Zie de verwijzing naar de waarde van «sociale solidariteit» in § 279 van het arrest, en in het bijzonder de «partly concurring and partly dissenting opinion» van de Belgische rechter P. LEMMENS (p. 80).

¹¹ Dit is wat in het Engels «substantive democracy» genoemd wordt. Dit onderscheidt zich van een procedurele democratie (een systeem waarin er ten minste nominaal verkiezingen worden georganiseerd),

en mensenrechten veronderstellen elkaar, lopen in elkaar over, kunnen zonder elkaar elk op zich maar weinig beteken. De «democratische samenleving» van het EVRM, die in de Europese Unie de norm is, wordt daarom ook wel eens, meer precies, de «liberaal-democratische» samenleving genoemd.¹² «Liberaal» is hier uiteraard niet te begrijpen als partijpolitiek adjectief, maar als indicatie dat de democratische samenleving erop gericht is de individuele *vrijheid* te beschermen.

Welke inhoud krijgen die «plichten en verantwoordelijkheden» uit het EVRM in zo'n «democratische samenleving» dan? Wel, één aspect, maar wel een belangrijk aspect, zo blijkt uit de rechtspraak van Straatsburg, is wat we «beroepsplichten» zouden kunnen noemen. Het Hof kijkt naar de legitieme verwachtingen die een moderne democratische samenleving heeft ten opzichte van iemand die een – in mindere of meerdere mate – welomlijnde maatschappelijke rol vervult. Omdat de complexe democratische samenleving van vandaag er voor haar eigen functioneren op rekent dat die geïnstitutionaliseerde functies goed worden uitgeoefend, beschouwt het Hof die beroepsplichten als legitieme bron van juridische beperkingen op de mensenrechten.

Typisch voor beroepsplichten is dat ze weinig te maken hebben met individuele capaciteit. Iemand die tot een bepaalde beroepsgroep behoort, kan zich in de regel niet verschuilen achter zijn eigen fundamenteel gebrek aan capaciteit om onder zijn beroepsplichten uit te komen.¹³ Zodra men besluit tot een beroepsgroep toe te treden, wordt men geacht de bijbehorende plichten na te leven. Wie dat niet denkt te kunnen doen, wordt verondersteld niet tot de beroepsgroep toe te treden, of deze te verlaten.

Het Hof in Straatsburg ging al herhaaldelijk in op de plichten die mensen omwille van hun beroep hebben in een democratische samenleving. Het sprak zich

doordat er werkelijk sprake moet zijn van een rechtsstaat («rule of law»), effectieve burgerrechten en rechten voor minderheden. Hierdoor is, in tegenstelling tot in een loutere procedurele democratie, de uitkomst van het democratisch proces daadwerkelijk representatief. Zie de definitie van «substantive democracy» (gebaseerd op DAHL), in M. HAAS, *Why democracies flounder and fail: remedying mass society politics*, Los Angeles, Palgrave Macmillan, 2019, p. 329.

¹² Zie, bijvoorbeeld, het FRAME-rapport van 31 december 2014: «The liberal model of constitutional democracy is based on human rights, legal procedures based on the rule of law and the equality of citizens before the law. The EU defines itself as a community of liberal democracies and simultaneously emphasises the protection of human rights. European integration is founded on «the values of respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law and respect for human rights» (article 2 TEU). From the diversity of constitutional traditions and the need of respect for this diversity no model other than a liberal model of European polity with respect for the equal dignity of individuals follows.» A. TIMMER, B. MAJTENYI, K. HÄUSLER en O. SALÁT, *EU Human rights, democracy and rule of law: From concepts to practice*, FRAME Report, Work Package No. 3 – Deliverable No. 2, 31 december 2014, <http://www.fp7-frame.eu/wp-content/uploads/2016/08/10-Deliverable-3.2.pdf>, p. 17.

¹³ Denk, bijvoorbeeld, aan de advocaat die een dossier aanvaardt in een rechtstak die hij niet beheerst, en die zich in geval van fout niet kan verschuilen achter zijn gebrek aan deskundigheid in de betreffende materie.

bijvoorbeeld al uit over de plichten van leerkrachten,¹⁴ politieagenten,¹⁵ militairen¹⁶ en magistraten.¹⁷

Zo stelde het Hof dat van politici kan worden verwacht dat ze zich onthouden van retoriek die intolerantie promoot,¹⁸ dat ze attent zijn op de bescherming van de democratie en haar principes,¹⁹ en dat ze niet discrimineren bij de besteding van publieke middelen.²⁰

Over de pers heeft het Hof al vaak gezegd dat deze de «waakhond» is van de democratische samenleving, en informatie en ideeën van algemeen belang moet verspreiden.²¹ Journalisten moeten dat dan ook doen op een manier die betrouwbaar, precies en juist is.²²

2.2 De plichten van advocaten

En advocaten dan? Wel, zoals u weet, en zoals is vastgelegd in artikel 444 Gerechtelijk Wetboek, oefenen zij *vrij* hun ambt uit *ter verdediging van het recht en van de waarheid*.

Zij moeten zich, zowel volgens de Belgische rechtspraak²³ als die van Straatsburg²⁴, onder meer discreet, eerlijk en waardig gedragen. Advocaten moeten zo bijdragen

¹⁴ EHRM 7 juli 2020 (besl.), nr. 7462/19, Mahi / België. In deze zaak betrof het een leerkracht in het Franse gemeenschapsonderwijs; EHRM (Grote Kamer) 26 september 1995, Vogt / Duitsland, Series A nr. 323, § 60; zie, in het algemeen, voor ambtenaren, EHRM (Grote Kamer) 23 juni 2016, nr. 20261/12, Baka / Hongarije, § 162; EHRM (Grote Kamer) 12 februari 2008, nr. 14277/04, Guja / Moldavië, ECHR 2008, § 70; EHRM (grote kamer) 20 mei 1999, nr. 25390/94, Rekvényi / Hongarije, ECHR 1999-III, § 43; EHRM (Grote Kamer) 26 september 1995, Vogt t/ Duitsland, Series A nr. 323, § 59.

¹⁵ EHRM (Grote Kamer) 20 mei 1999, nr. 25390/94, Rekvényi / Hongarije, ECHR 1999-III, § 46; EHRM 25 september 2012, nr. 11828/08, Trade Union of the Police in the Slovak Republic and Others / Slovakije, § 70.

¹⁶ EHRM 13 februari 2007 (ontv.), nr. 30067/04, Erdel / Duitsland; EHRM 15 september 2009 (ontv.), nr. 30330/04, Matelly / Frankrijk.

¹⁷ EHRM (Grote Kamer) 23 juni 2016, nr. 20261/12, Baka / Hongarije, § 164; EHRM (Grote Kamer) 28 oktober 1999, nr. 28396/95, Wille / Liechtenstein, ECHR 1999-VII, § 64.

¹⁸ EHRM 16 juli 2009, nr. 15615/07, Féret / België, § 75; EHRM 6 juli 2006, nr. 59405/00, Erbakan / Turkije, § 64.

¹⁹ EHRM 16 juli 2009, nr. 15615/07, Féret / België, § 75.

²⁰ EHRM 16 juli 2009, nr. 10883/05, Willem / Frankrijk, § 37.

²¹ EHRM (Grote Kamer) 27 juni 2017, nr. 931/13, Satakunnan Markkinapörssi Oy and Satamedia Oy / Finland, §§ 125-126.

²² EHRM (Grote Kamer) 10 december 2007, nr. 69698/01, Stoll / Zwitserland, ECHR 2007-V, § 103; EHRM (Grote Kamer) 8 november 2016, nr. 18030/11, Magyar Helsinki Bizottság / Hongarije, § 159.

²³ Zie bv. Cass. 20 maart 2015, D.14.0007.N., *D&T* 2015/2, p. 361. Het Hof oordeelde in dit arrest ook dat de plicht van onafhankelijkheid van de advocaat ten opzichte van zijn cliënt deel uitmaakt van de beginselen van waardigheid, rechtschapenheid en kiesheid die aan het beroep ten grondslag liggen en een behoorlijke beroepsuitoefening moeten waarborgen.

²⁴ EHRM 28 oktober 2003, nr. 39657/98, Steur / Nederland, ECHR 2003-XI, § 38; EHRM 30 november 2006, nr. 10807/04, Veraart / Nederland, § 51; EHRM 20 mei 1998, nr. 56/1997/840/1046, Schöpfer / Zwitserland, § 33. Zie ook *Basic Principles on the Role of Lawyers*, aangenomen tijdens het achtste «Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders», Havana (Cuba), 7 september 1990, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/roleoflawyers.aspx>, § 12.

aan een goede rechtsbedeling, en ervoor zorgen dat het zo essentiële publieke vertrouwen in het rechtssysteem behouden blijft.²⁵ Ze moeten zich ook houden aan het algemeen beginsel van het beroepsgeheim, dat trouwens essentieel is voor het recht op verdediging.²⁶ En, zo is internationaal ook erkend, advocaten moeten er bij het werk voor hun cliënten naar streven de mensenrechten te beschermen.²⁷

Als we ons afvragen welke plichten een advocaat heeft tegenover de democratische samenleving, moeten we enkel kijken naar de kern van de deontologie van de advocaat. Uit die basisprincipes blijkt immers de welomlijnde maatschappelijke opdracht in onze samenleving vandaag. Opdracht die tegelijkertijd een legitieme maatschappelijke verwachting is in onze democratische samenleving.

2.3 Plichten als rechten in een illiberaliserende wereld

Over de deontologie van de advocaat moet ik u vandaag niet onderhouden. U weet wat die inhoudt. En ongetwijfeld kan de Stafhouder, die na mij komt, u daar nog veel beter over onderhouden.

Waar ik het met u wél over wil hebben, is dat de deontologie niet enkel een bron van beperkingen vormt, maar dat de kern ervan, mensenrechtelijk gezien, ook als *recht* kan worden beschouwd. En in die zin vormt ze een zeer belangrijk wapen tegen de illiberalisering.

Illiberalisering is een woord dat nog niet in het Groene Boekje staat. Fareed Zakaria, de bekende Amerikaanse journalist, wees in de jaren negentig al op het gevaar van wat hij de «illiberale democratie» noemde.²⁸ Dat is een samenleving die zich nog wel democratisch noemt, en dus bijvoorbeeld nog wel verkiezingen organiseert, maar die, in tegenstelling tot een echte democratische samenleving, individuele vrijheid en de klassieke mensenrechten *niet* meer tot centrale waarden verheft. De term bleef voor veel mensen wat onder de radar, totdat Viktor Orban trots proclameerde dat Hongarije onder zijn beïnvloeding voortaan een illiberale democratie zou zijn.²⁹

²⁵ EHRM (Grote Kamer) 15 december 2005, nr. 73797/01, Kyprianou / Cyprus, § 173; EHRM 21 maart 2002, nr. 31611/96, Nikula / Finland, ECHR 2002-II, § 45; EHRM 20 mei 1998, Schöpfer / Zwitserland, *Reports of Judgments and Decisions* 1998-III, § 29.

²⁶ GwH 23 januari 2008, nr. 10/2008, B.7.1 – B.7.10; GwH 10 juli 2008, nr. 102/2008, B.7.

²⁷ *Basic Principles on the Role of Lawyers*, op. cit., § 14.

²⁸ F. ZAKARIA, «The rise of illiberal democracy», *Foreign Affairs* 76(6) (1997), 22-43. Zie ook F. ZAKARIA, *The future of freedom: Illiberal democracy at home and abroad*, New York, W.W. Norton & Company, 2003. Twee decennia na zijn eerste artikel zou Zakaria zijn bezorgdheid uitspreken dat ook de Verenigde Staten een «illiberale democratie» dreigden te worden: F. ZAKARIA, «America's democracy has become illiberal», opinie, *washingtonpost.com*, 29 december 2016, https://www.washingtonpost.com/opinions/america-is-becoming-a-land-of-less-liberty/2016/12/29/2a91744c-ce09-11e6-a747-d03044780a02_story.html.

²⁹ Toespraak van premier Viktor Orban gegeven op 26 juli 2014. De volledige tekst kan (in Engelse vertaling) hier gevonden worden: <https://budapestbeacon.com/full-text-of-viktor-orbans-speech-at-baile>

Een maatschappij kan snel illiberaliseren. Een staatsgreep in de namiddag. Een speech op tv in de vroege avond. En dan de dictatuur. Maar zo gaat het eigenlijk zelden. Veel vaker tegenwoordig is illiberalisering iets sluipends.³⁰ Ze komt van *onderaf*, van mensen en groepen die de liberaal-democratie niet begrijpen, of haar heel goed begrijpen, en haar niet willen. Of de aanslag komt van *bovenaf*. Steeds verregaandere beperkingen worden opgelegd door de overheid. Als de metaforische kikker in het warme water worden restricties gaandeweg genormaliseerd, totdat de vrijheid volledig is uitgehold.

In dat proces zien we ook vaak een structurele aanval op wat we liberaal-democratische rollen en functies zouden kunnen noemen: op de vrije pers, de magistratuur, de ordediensten, het onderwijs, de politiek, en ook de advocatuur.³¹

Welnu, de kernelementen van de deontologie van de advocaat – denk aan diens vrijheid en onafhankelijkheid, de vertrouwelijkheid – vormen een krachtig wapen tegen een overheid die de rechtsstaat niet genegen is, en tegen dergelijke aanvallen. De plichtenleer is, met andere woorden, ook een *rechtenleer*, zeker wanneer de democratische samenleving sluipend onder druk komt te staan – zoals vandaag wereldwijd het geval is.³²

Daar waar Straatsburg in zijn rechtspraak stelt dat de beroepspllicht van een advocaat de beperking van diens

tusnad-tusnadfurdo-of-26-july-2014/. Een treffende passage luidt als volgt: «Honorable Ladies and Gentlemen, Consequently, what is happening today in Hungary can be interpreted as an attempt of the respective political leadership to harmonize relationship between the interests and achievement of individuals – that needs to be acknowledged – with interests and achievements of the community, and the nation. Meaning, that Hungarian nation is not a simple sum of individuals, but a community that needs to be organized, strengthened and developed, and in this sense, the new state that we are building is an illiberal state, a non-liberal state. It does not deny foundational values of liberalism, as freedom, etc. But it does not make this ideology a central element of state organization, but applies a specific, national, particular approach in its stead.»

³⁰ Zie W.J. DOBSON, *The dictator's learning curve: Inside the global battle for democracy*, New York, Anchor Books, 5: «Today's dictators understand that in a globalized world the more brutal forms of intimidation – mass arrests, firing squads, and violent crackdowns – are best replaced with more subtle forms of coercion. Rather than forcibly arrest members of a human rights group, today's most effective despots deploy tax collectors or health inspectors to shut down dissident groups. Laws are written broadly, then used like a scalpel to target the groups the government deems a threat.» Zie ook N. BERMEO, «On democratic backsliding», *J. Democr.* 27(1), (5) p. 14: «The decline of coups means that de-democratization today tends to be incremental rather than sudden. Dramatic breakdowns will probably still occur, but troubled democracies are now more likely to erode rather than to shatter — to decline piece by piece instead of falling to one blow.»

³¹ Zie in dit verband zeker de website van Lawyers for Lawyers, een Nederlandse ngo zich inzet voor advocaten in het buitenland die vervolgd worden om reden van hun werk, en de vele schrijvende verhalen van advocaten die wegens hun werk ernstige problemen ondervinden: <https://lawyersforlawyers.org>.

³² Zie ook M. MERRIGAN, «Claiming the Convention's «Duties and Responsibilities» in the Face of Illiberalism» in K. LEMMENS, S. PARMENTIER en L. REYNTJENS (eds.), *Human Rights with a Human Touch: Liber Amicorum Paul Lemmens*, Cambridge, Intersentia, 2019, pp. 693–713.

vrijheid van meningsuiting rechtvaardigt, impliceert die rechtspraak immers ook het volgende. De advocaat die vasthoudt aan zijn beroepsplichten, zelfs wanneer die *de iure* of *de facto* door de overheid worden beperkt, kan aanvoeren dat hij «maar» zijn plicht doet – dat hij niet anders kán dan zijn plicht doen. De act van rebellie, door de advocaat die tegen zijn eigen of een andere overheid in, opkomt voor de basisvereisten van zijn essentiële liberaal-democratische maatschappelijke functie – die dus vasthoudt aan zijn onafhankelijkheid, aan zijn beroepsgeheim – is op die manier plots niet alleen maar een persoonlijke – en daardoor kwetsbare – uitoefening van het recht op vrije meningsuiting, maar een daad van verzet gesterkt door het mensenrechtenrecht, en de instellingen die dit recht ondersteunen.³³

Brussel is het Boedapest aan de Zenne nog niet, maar een doorleefd bewustzijn over de eigen rol in onze democratische samenleving is op dit moment, geloof ik, essentieel. Door de kern van zijn, of haar, plichten te zien als rechten, en dus te doen wat hij of zij móet doen, kan de advocaat de vrije samenleving mee beschermen tegen diegenen die haar willen ontmantelen. Die kleine reflex is een eerste, belangrijke stap in deze mensenrechtelijk moeilijke tijden.

3. Verantwoordelijkheid en maximaal profijt

3.1 Begrip verantwoordelijkheid

Een tweede stap gaat veel verder dan dat. Het grote verhaal van de structurele strijd tégen illiberalisering mag ons immers niet doen vergeten dat mensenrechten intussen elke dag, in elk dossier, moeten en kunnen worden gerealiseerd. En die opdracht gaat veel verder, is potentieel letterlijk grenzelozer, dan het vervullen van een beroepsplicht.

Inderdaad, tot hiertoe spraken we enkel over «plichten». «Plicht» is een morele term met een wat kantiaanse connotatie.³⁴ Ik zal u de filosofie van Kant besparen, maar het volstaat om te zeggen dat u in het geval van een

plicht eigenlijk niet veel keuze hebt: u doet haar of u doet haar niet. Er wordt een welbepaalde taak opgelegd, met een duidelijke invulling.

Als het gaat over mensenrechten effectief maken in het dagelijks leven, is er echter ook een andere dimensie, die zich niet zo goed laat vatten in morele of juridische regels. We hebben het hier dan niet over «plicht», maar over «verantwoordelijkheid». «Verantwoordelijkheid» duidt op een heel andere logica dan plicht, opent een heel ander universum.

«Verantwoordelijkheid» wijst namelijk onder meer op de mogelijkheid om te «antwoorden». Dat wordt nog duidelijker wanneer we naar de Franse en de Engelse vertaling van dat woord kijken: «*responsabilité*» en «*responsability*», ofwel, de «capaciteit om te antwoorden».³⁵

In tegenstelling tot «plicht» wijst verantwoordelijkheid eerder op een doel dat moet worden bereikt dan op een welomschreven taak. Wat is dat doel dan? Wel, als we spreken over «mensenrechtelijke verantwoordelijkheid», dan wil dat zeggen dat we onszelf tot doel hebben gesteld: de bescherming en het effectief in praktijk brengen van mensenrechten, van respect voor de *menselijke waardigheid*.

Met mensenrechtelijke verantwoordelijkheid hebben we het dus over de capaciteit om te antwoorden op de nood aan menselijke waardigheid die we in ons leven in concrete relaties en situaties tegenkomen. Om die vraag, die nood, op te merken, is een zekere proactieve alertheid, een persoonlijke betrokkenheid, nodig. Een alertheid om een mensenrechtelijke nood te herkennen in die concrete relaties en situaties.

Omdat elke relatie en elke situatie anders is, is de richting waarin een oplossing moet gezocht worden, vaak wel duidelijk, maar de precieze weg naar een effectieve bescherming van die menselijke waardigheid niet. Mensenrechtelijk «verantwoordelijkheid nemen» is dan ook per definitie creatief, waarbij men vertrekt vanuit de eigen positie en mogelijkheden.

In tegenstelling tot plicht heeft mensenrechtelijke verantwoordelijkheid dan ook alles te maken met capaciteit. Mensenrechtelijk gezien heeft verantwoordelijkheid te maken met de unieke, persoonlijke capaciteit om te antwoorden aan de nood aan menselijke waardigheid die u in uw leven en uw werk opmerkt. «Verantwoordelijkheid nemen», mensenrechtelijk gezien, is dan een antwoord vinden op de vraag: wat kan ik, vanuit *mijn unieke positie, in deze situatie*, op creatieve wijze, doen, om de menselijke waardigheid – de mensenrechten – van de persoon die ik voor mij zie, of van wiens bestaan ik weet krijg, maximaal tot realiteit te maken?

³³ Hierbij dient opgemerkt dat het invoeren van beroepsplichten, juridisch gezien, aan die «plichten» geen autonome betekenis toekent onder het EVRM. Met andere woorden, er dient, inzake de handhaving van art. 10 EVRM, nog steeds te worden gekeken of de overheid de vrijheid van meningsuiting van de advocaat wettig kon inperken (m.a.w. of voldaan is aan de voorwaarden van legaliteit, legitiem doel en noodzakelijkheid in een democratische samenleving). Niettemin is het mijn overtuiging dat het bewustzijn dat beroepsplichten, minstens retorisch, als rechten kunnen worden opgeëist, kan bijdragen tot de instandhouding van het liberaal-democratisch kader waarvan het EVRM het sluitstuk is. Zie ook M. MERRIGAN, «Claiming the Convention's «Duties and Responsibilities» in the Face of Illiberalism», *op. cit.*, p. 712.

³⁴ Zie R. FOUQUÉ, «Human rights and human responsibilities. Setting the ethical and the conceptual scene» in S. PARMENTIER, H. WERDMÖLDER and M. MERRIGAN (eds.), *Between rights and responsibilities: A fundamental debate*, Cambridge, Intersentia, 2016, (13) pp. 27-30.

³⁵ Zie o.m. J.-L. GENARD, *La grammaire de la responsabilité*, Parijs, Editions du Cerf, 1999, p. 32; R. FOUQUÉ, «Human rights and human responsibilities. Setting the ethical and the conceptual scene», *op. cit.*, (13) p. 19 e.v.; F. OST en S. VAN DROOGHENBROECK, «La responsabilité, face cachée des droits de l'homme» in H. DUMONT, F. OST en S. VAN DROOGHENBROECK (eds.), *La responsabilité, face cachée des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2005, p. 30 e.v.

Zónder, en dat is de *clue*, dat ik misschien een juridische verplichting heb, of een morele plicht, om een welomschreven taak te doen.

Welnu, dat herkennen van de mensenrechtelijke noden van de persoon naast u, en het vinden van een antwoord daarop vanuit uw rechten en vrijheid, vanuit uw eigen capaciteit, is wat wel eens de «verborgen dimensie» van mensenrechten wordt genoemd.³⁶ «Verborgen» want, essentieel als ze in de praktijk is om mensenrechten tot realiteit te maken, en niet gewoon het «recht uit de boeken», blijft ze volledig onder de radar van juridische verplichtingen, of zelfs de plichtenleer van een beroeps-groep.

3.2 De advocaat die zijn of haar positie gebruikt voor maximaal profijt

En zo komen we bij de vraag: welke bijzondere *capaciteit* heeft een advocaat dan? Naast mens, en burger, en misschien familieman of -vrouw, heeft de advocaat immers een unieke positie *qualitate qua* advocaat.

Door de bevoorrechte kennis van het recht en de instellingen (in België zelfs voor advocaten niet altijd te vatten). Door het instrumentarium dat hij of zij ter beschikking heeft. Door het aanzien, toch ook, dat hij of zij krijgt, waardoor deuren opengaan die voor anderen sneller gesloten blijven. En ook: de advocaat komt op plaatsen waar anderen niet komen, wordt in vertrouwen genomen, ziet situaties en en komt zaken te weten, die anderen ontgaan.

Hierin schuilt de unieke mogelijkheid van de advocaat om zijn of haar positie te benutten voor maximaal «profijt», namelijk, met het oog op het maximaal realiseren van mensenrechten en, daardoor, van een samenleving die werkelijk democratisch is, dat wil zeggen, waar mensen werkelijk gelijkwaardig behandeld worden.³⁷ Want ook in België is er, in het alledaagse leven, nog veel werk om mensenrechten tot een realiteit te maken.³⁸

³⁶ Zie, in het algemeen, over deze basisgedachte: F. OST en S. VAN DROOGHENBROECK, «La responsabilité, face cachée des droits de l'homme», *op.cit.*; R. FOQUÉ, «Human rights and human responsibilities. Setting the ethical and the conceptual scene», *op. cit.*, (13) p. 25 e.v.

³⁷ Zie hoger, voetnoot 11.

³⁸ Zeer informatief in dit verband zijn de rapporten van o.m. de verschillende organen van de VN die toezicht houden op de naleving door België van zijn mensenrechtenverplichtingen. Zie bv. recentelijk (niet exhaustief) VN-MENSENRECHTENRAAD, *Report of the Working Group on the Universal Periodic Review*, 48ste sessie, 13 september – 1 oktober 2021, UN Doc. A/HRC/48/8; VN-COMITÉ TEGEN FOLTERING, *Concluding observations on the fourth periodic report of Belgium*, 28 juli 2021, UN Doc. CAT/C/BEL/CO/4; VN-COMITÉ TEGEN RASSENDISCRIMINATIE, *Concluding observations on the combined twentieth and twenty-second periodic reports of Belgium*, 29 april 2021, UN Doc. CERD/C/BEL/CO/20-22. Al deze documenten zijn te vinden op <https://documents.un.org>. Instellingen zoals het Federaal Instituut voor de bescherming en de promotie van de Rechten van de Mens, Unia en Myria, maar ook ngo's zoals bv. Amnesty International, dienen naar aanleiding van de verschillende rapporteringscycli vaak ook

3.2.1 De advocaat en de individuele cliënt

Vooreerst zijn er verschillende groepen erg kwetsbare mensen, aan wie de advocaat niet alleen juridisch advies maar ook een stem kan geven. Op het niveau van de individuele cliënt impliceert die mensenrechtelijke alertheid, die de kern uitmaakt van verantwoordelijkheid, een samen op weg gaan.³⁹ Maar ook op een structureel niveau kan de advocaat veel doen, bijvoorbeeld door zijn kennis van de praktijk te gebruiken om te pleiten voor wijzigingen in de wet- en regelgeving. Beide aspecten overstijgen wat de advocaat juridisch of deontologisch verplicht is te doen. Beide aspecten – persoonlijke betrokkenheid met de cliënt, en structurele verandering – doen een beroep op wat hij – aangesproken door de menselijke-waardigheid-nood die hij ziet – kán doen.

Ik denk aan de asielzoeker – te vaak, noodgedwongen, het verplichte uitstapje van de stagiair tussen zijn *billables* door – die op zoek is naar juridische bijstand, maar ook vooral het gevoel wil dat hij, ver van huis, in wat een zaak van leven of dood kan zijn, iemand heeft die hij, of zij, kan vertrouwen.

En een zaak van leven of dood *is* het vaak. Zelfs hier in België leven mensen fundamenteel in angst. Denk maar

zelf een rapport in. Ook deze zijn zeer nuttig om een omvattend beeld te krijgen van de mensenrechtensituatie in België.

³⁹ Dat samen op weg gaan, uiteraard, met respect voor de onafhankelijkheid van de advocaat. Zie in die zin de interessante bijdrage van E. LANCKSWERDT, «Meegaandheid of distantie?», *Juristenkrant* afl. 425 (10 maart 2021), p. 13, waaruit het volgende citaat kan worden aangehaald: «*Veel juridische professionals zijn partijdig: zij komen op voor de belangen van een partij en zijn daar in veel gevallen zelfs toe verplicht (bijvoorbeeld advocaten). Onafhankelijkheid en partijdigheid gaan evenwel hand in hand. Men kiest partij voor een cliënt, maar niet op een onvoorwaardelijke, blinde, bevestigende manier. Juridische dienstverlening vertoont dikwijls twee aspecten: inhoudelijk en menselijk. Op inhoudelijk vlak betekent distantie dat de zienswijze van de cliënt op haar juridische merites wordt getoetst, op menselijk en relationeel vlak houdt zij in dat men betrokken, aandachtig, zorgzaam en empathisch is, maar zonder (gevoelsmatig) volledig mee te gaan met de cliënt. Distantie is geen onverschilligheid of koude terughoudendheid. Men geeft erkenning aan de cliënt, maar dat houdt niets anders in dan dat men zonder oordeel ziet wat er is en het ook zo benoemt. Begrip tonen betekent in staat zijn een kwestie vanuit de zienswijze van de cliënt te zien, maar dat houdt niet in dat de juridische professional het realiteitsgehalte van die zienswijze niet kan bevragen. Wie erkenning geeft, spreekt zich niet uit over oorzaken en verantwoordelijkheden. De jurist is in staat de rechtzoekende een spiegel voor te houden. Niet in moraliserende zin, maar gewoon als een uitnodiging om de realiteit en het eigen aandeel daarin onder ogen te zien.*

Onafhankelijkheid creëert afstand, een vrije ruimte, een «inter-esse» (wat «tussen» ons is), een soort spanningsveld. Precies daar ligt de ruimte voor creativiteit: een zone waar een nieuw bewustzijn, nieuwe handelingsmogelijkheden, en goede en duurzame oplossingen kunnen groeien. De eigen authenticiteit is het hulpmiddel om de cliënt werkelijk vooruit te helpen. Juist omdat de eigen waarden en opvattingen (heel dikwijls) verschillen van die van de cliënt kan die zich ervan bewust worden dat zijn zienswijze misschien niet de enig mogelijke, laat staan de enige juiste is. Op die manier krijgt hij meer keuzevrijheid en meer mogelijkheden om het lot in eigen handen te nemen.

Paradoxaal genoeg kan men door het nemen van afstand de ander juist heel nabij zijn. De juridische professional die als coach aan de kant van de rivier de roeiende rechtzoekende bijstaat. Als hij in de boot zou plaatsnemen zouden ze misschien allebei kopje-onder gaan.»

aan de Oeigoeren, Hongkongers, Mongolen, Tibetanen en dissidente Chinezen die vrezende uitgeleverd te kunnen worden aan China, nu ons land *nota bene* een uitleveringsverdrag met China sloot,⁴⁰ en dit ondanks het volledig gebrek aan rechtsstatelijke garanties en de systematische, onvoorstelbare mensenrechtenschendingen die op dit ogenblik in Xinjiang en de rest van China plaatsvinden.⁴¹

En er zijn nóg veel verborgen slachtoffers in onze samenleving. Denk aan de ouderen in woonzorgcentra, wiens recht op leven, recht op gezondheid en recht om niet gediscrimineerd te worden, in covid-tijden al te gemakkelijk werden geschonden, zoals Amnesty International⁴² en Unia⁴³ onlangs nog aantoonde. Er zijn ook de slachtoffers van intra-familiaal geweld,⁴⁴ van etnische profilering,⁴⁵ van onwettig overheids geweld⁴⁶. De proactieve alertheid en de betrokkenheid van de advocaat, op persoonlijk en op structureel niveau, zijn essentieel om deze mensen een stem te geven.

Ik denk ten slotte ook aan de mensen die van hun vrijheid beroofd zijn. Ik denk daarbij niet alleen aan diegenen in onze gevangenissen.⁴⁷ Ik sprak al van ouderen in

de woonzorgcentra, maar we moeten ook denken aan bijvoorbeeld mensen in de jeugdzorg en de psychiatrie. Binnenkort zal er hopelijk meer aandacht uitgaan naar deze zeer kwetsbare groepen, wanneer België een Nationaal Preventiemechanisme zal inrichten ter implementatie van het Facultatief Protocol bij het VN-Verdrag tegen foltering.⁴⁸ Advocaten zullen, complementair aan dit mechanisme, een belangrijke rol kunnen spelen.

3.2.2 De advocaat en bedrijven

Maar ook voor de zakenadvocaat is mensenrechtelijke verantwoordelijkheid cruciaal, en zal het dat alleen maar méér worden. De advocaat die bedrijven bijstaat, heeft immers een uitgelezen kans om een mensenrechtelijk verschil te maken.

Er is, vooreerst, de omzetting van de Europese Klokkenluidersrichtlijn⁴⁹ waardoor bedrijven in mechanismen voor klokkenluiders zullen moeten voorzien. Het spreekt voor zich dat dit een belangrijke kans is voor advocaten om met zakelijke cliënten nog véerder na te denken over een werkelijk gezonde bedrijfscultuur, die de rechten van mensen binnen en buiten het bedrijf proactief beschermt.

Verder kenden we natuurlijk al langer de OESO-Richtsnoeren voor multinationale ondernemingen,⁵⁰ en de door de VN Mensenrechtenraad aangenomen VN-Richtsnoeren inzake bedrijfsleven en mensenrechten.⁵¹ We kennen ook het eerste Nationaal Actieplan Bedrijven en Mensenrechten, dat in 2017 door België werd aangenomen.⁵² Welnu, op dit ogenblik is het tweede Nationaal Actieplan Bedrijven en Mensenrechten in volle voorbereiding. Voor de advocaat een ideale gelegenheid om met cliënten proactief na te gaan welke de impact is van de

⁴⁰ Wet van 3 december 2018 houdende instemming met het Uitleveringsverdrag tussen het Koninkrijk België en de Volksrepubliek China, opgemaakt te Beijing op 31 oktober 2016, BS 16 december 2020.

⁴¹ HUMAN RIGHTS WATCH, *World Report 2021*, <https://www.hrw.org/world-report/2021/country-chapters/china-and-tibet>, p. 161 e.v.

⁴² AMNESTY INTERNATIONAL, *Woonzorgcentra in de dode hoek: mensenrechten van ouderen tijdens de Covid-19-pandemie in België*, november 2020, https://www.amnesty-international.be/sites/default/files/bijlagen/amnesty_international.woonzorgcentra_in_de_dode_hoek.pdf.

⁴³ UNIA, *De impact van COVID-19-maatregelen op mensenrechten in woonzorgcentra: een kwalitatief onderzoek*, 2021, https://www.unia.be/files/Documenten/Publicaties_docs/Rapport_Covid_WZC_NL_def_Print.pdf.

⁴⁴ Zie, op internationaal vlak bv. UN WOMEN, *Measuring the shadow pandemic: violence against women during Covid-19*, 2021, <https://data.unwomen.org/sites/default/files/documents/Publications/Measuring-shadow-pandemic.pdf>. Ook in België stelt zich een reëel probleem. Zie bv. BRUSSELSE RAAD VOOR GELIJKHEID TUSSEN VROUWEN EN MANNEN, *De impact van COVID-19 op de ongelijkheden tussen vrouwen en mannen: 19 schokkende cijfers, 19 kernaanbevelingen voor Brussel*, 2021, http://www.adviesraad-gelijke-kansen.irisnet.be/wp-content/uploads/2021/04/CONSEIL-BXL-EGALITE-FEMMES-HOMMES_19-CHIFFRES-CHOCS_NL_2021_DEF.pdf. Voor een uitgebreide studie over seksueel geweld in België, zie I. KEYGNAERT e.a., *Understanding the mechanisms, nature, magnitude and impact of sexual violence in Belgium*, POD Wetenschapsbeleid, 2021, http://www.belspo.be/belspo/brain-be/projects/FinalReports/UN-MENA-MAIS_FinalRep_v2.pdf.

⁴⁵ AMNESTY INTERNATIONAL, «Je weet nooit met mensen zoals jij»: politiebeleid ter preventie van etnisch profileren in België, mei 2018, https://www.amnesty-international.be/sites/default/files/bijlagen/amn_rapport_etnisch_profilieren_web_ok_1_0.pdf.

⁴⁶ Zie voor een overzicht van de bezorgdheden terzake o.m. FEDERAAL INSTITUUT VOOR DE BESCHERMING EN DE BEVORDERING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS, *Parallel rapport voor het Comité tegen foltering*, 14 juni 2021, <https://www.federaalinstituutmensenrechten.be/publicaties/parallel-rapport-voor-het-comite-tegen-foltering>, p. 21 e.v.

⁴⁷ Al is de situatie in de Belgische gevangenissen nog steeds een grote bron van bezorgdheid. Zie o.m. FEDERAAL INSTITUUT VOOR DE BE-

SCHERMING EN DE BEVORDERING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS, *Parallel rapport voor het Comité tegen foltering*, op. cit., p. 8 e.v.

⁴⁸ België ondertekende dat protocol weliswaar in 2005, maar moet het nog steeds ratificeren.

⁴⁹ Richtlijn (EU) 2019/1937 van het Europees Parlement en de Raad van 23 oktober 2019 inzake de bescherming van personen die inbreuken op het Unierecht melden, *PbEU*, L 305/17, 26 november 2019. Deze diende op 17 december 2021 reeds te zijn omgezet.

⁵⁰ OESO, *Richtsnoeren voor multinationale ondernemingen*, 2011, <https://www.oecd.org/corporate/mne/48004323.pdf>. Op de goede toepassing van deze richtsnoeren wordt toegezien door het Nationaal Contactpunt (NCP) voor maatschappelijk ondernemen, dat werd opgericht in de FOD Economie.

⁵¹ VN-MENSENRECHTENRAAD, *Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations «Protect, Respect and Remedy» Framework*, UN Doc. A/HRC/17/31, http://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuidingPrinciplesBusinessHR_EN.pdf. Zie voor een stand van zaken m.b.t. deze richtsnoeren voor wat betreft België: B. VERBRUGGE en H. HUYSE, *Les entreprises belges et les principes directeurs des Nations unies relatifs aux entreprises et aux droits de l'homme: un état des lieux*, HIVA Research Institute for Work and Society, Policy Brief 10/2021.

⁵² INTERDEPARTEMENTELE COMMISSIE VOOR DUURZAME ONTWIKKELING, *Nationaal Actieplan Ondernemingen en Mensenrechten*, 2017, https://www.duurzameontwikkeling.be/sites/default/files/content/nationaal_actieplan_ondernemingen_en_mensenrechten_2017.pdf.

activiteiten, in binnen- en buitenland, op de mensenrechten van alle betrokkenen.

Want «mensenrechten» gaat over alle aspecten van het bedrijfsleven. Over arbeids- en sociale rechten, over vrouwenrechten, en over de impact van het bedrijfsbeleid op het leven en de leefomgeving van lokale producenten, en dit alles zowel in vreedstijd als in tijden van (gewapend) conflict.⁵³ Denk bijvoorbeeld, maar zeker niet alleen, aan de kledingindustrie en de voedingsindustrie.⁵⁴ Bovendien is door de coronacrisis de situatie van veel werknemers, in de keten van productie tot consument, alleen maar precairder geworden.

Advocaten hebben een mensenrechtelijke verantwoordelijkheid in alle aspecten van het bedrijfsleven, of het nu gaat over vraagstukken van corporate governance en risicobeheer, rapporteringen, geschillen of M&A.⁵⁵ Door de ontwikkelingen op het vlak van bedrijven en mensenrechten te volgen, kunnen advocaten proactief met hun cliënten mensenrechtenrisico's identificeren en voorkomen.

De zorgplicht die op bedrijven rust – en dus ook op advocaten – om de mensenrechten van alle betrokkenen proactief te respecteren, zal de komende jaren ook alleen maar verder worden benadrukt, en in toenemende mate wettelijk worden afgedwongen.⁵⁶ Zo is er op dit ogenblik onder meer een VN-verdrag in voorbereiding,⁵⁷

alsook een EU-richtlijn die een dergelijke zorgplicht wil opleggen,⁵⁸ en er wordt ook al aan Belgische wetgeving⁵⁹ gewerkt.

Maar: juridische verplichtingen zullen altijd tekortschieten. Bij uitstek staat, om mensenrechten écht tot realiteit te maken, de proactieve mensenrechtelijke alertheid, de mensenrechtelijke verantwoordelijkheid, van de advocaat centraal.⁶⁰

dossier van het Belgische middenveld met enkele cases: BROEDERLIJK DELEN e.a., *Le traité des Nations Unies sur les entreprises et les droits humains: quel rôle pour la Belgique?*, oktober 2020, https://www.cncd.be/IMG/pdf/20201021_dossier_de_presse_traite_onu_2020_fr_versionfinale.pdf.

⁵³ Zie o.m. EUROPEES PARLEMENT, *Resolutie van het Europees Parlement met aanbevelingen aan de Commissie inzake passende zorgvuldigheid in het bedrijfsleven en verantwoordingsplicht van ondernemingen*, 10 maart 2021, 2020/2129(INL), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0073_NL.html. Op het moment van schrijven is de concrete tijlijn van dit project echter niet duidelijk. Op Europees niveau bestaat er ook al andere relevante wetgeving, met name m.b.t. bedrijven die in bepaalde risicosectoren actief zijn, bv.: Verordening (EU) nr. 995/2010 van het Europees Parlement en van de Raad van 20 oktober 2010 tot vaststelling van de verplichtingen van marktdeelnemers die hout en houtproducten op de markt brengen, PbEU, L 295/23, 12 november 2010; Verordening (EU) nr. 2017/821 van het Europees Parlement en van de Raad van 17 mei 2017 tot vaststelling van verplichtingen inzake passende zorgvuldigheid in de toeleveringsketen voor Unie-importeurs van tin, tantaal en wolfram, de overeenkomstige ertsen, en goud uit conflict- en hoogrisicogebieden, PbEU, L 130/1, 19 mei 2017.

⁵⁴ Zie het wetsvoorstel van 2 april 2021 houdende de instelling van een zorg- en verantwoordingsplicht voor de ondernemingen, over hun hele waardeketen heen, *Parl.St.* Kamer, 55-1903, www.dekamer.be. Zie terzake ook FEDERAAL INSTITUUT VOOR DE BESCHERMING EN DE BEVORDERING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS, *Advies 4/2021*, 24 september 2021, <https://www.federaalinstituutmensenrechten.be/publicaties/een-zorg-en-verantwoordingsplicht-voor-ondernemingen>. Wat betreft de noodzakelijke inhoud van een dergelijke wet, zie ook het memorandum vanuit het Belgische middenveld: *Essentiële bouwstenen voor een Belgische zorgplichtwet*, oktober 2020, https://www.oxfam-wereldwinkels.be/wp-content/uploads/2020/12/NLFR_Memorandum_Zorgplicht_final-27-11-2020.pdf. Ook onze buurlanden blijven niet achter. Zo kent men in Nederland reeds de «Wet van 24 oktober 2019 houdende de invoering van een zorgplicht ter voorkoming van de levering van goederen en diensten die met behulp van kinderarbeid tot stand zijn gekomen» (Wet zorgplicht kinderarbeid), *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, jaargang 2019, 401; in Frankrijk de «Loi n° 2017-399 du 27 mars 2017 relative au devoir de vigilance des sociétés mères et des entreprises donneuses d'ordre insérant un l'article L. 225-102-4 dans le code de commerce», *Journal officiel de la République française* n°0074, 28 maart 2017; in Duitsland de «Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten zur Vermeidung von Menschenrechtsverletzungen in Lieferketten», 16 juli 2021, *Bundesgesetzblatt Jahrgang 2021*, nr. 46, 22 juli 2021; en in het Verenigd Koninkrijk de «Modern Slavery Act 2015» (2015 c. 20) van 26 maart 2015.

⁶⁰ Denk, bijvoorbeeld, ook aan het *in concreto* voorkomen van wraakacties tegen – en dus beschermen van – individuen of groepen die mensenrechtenschendingen in de toevoerketen aan de kaak hebben gesteld. Het kan dan gaan om activisten, onderaannemers, consultants, tolken, journalisten of vakbondsafgevaardigden, en zelfs hele lokale gemeenschappen, die niet steeds een directe band met de onderneming hebben. Zie T. HOLMSTRÖM, ««Don't shoot the messenger»: Protection against reprisals under the proposed EU due diligence legislation», *Business & Human Rights Resource Centre*, 10 februari 2021, <https://www.business-humanrights.org/en/blog/shooting-the-messenger-retaliation-for-reporting-on-corporate-misconduct>. Zie ook T. HOLMSTRÖM, «Addressing risks of retaliation

⁵³ Zie bv. het INTERNATIONALE RODE KRUISCOMITÉ, *Business and international humanitarian law*, 2006, <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/misc/business-ihl-150806.htm>.

⁵⁴ Zie bv. OXFAM INTERNATIONAL, *Workers' rights in supermarket supply chains: new evidence on the need for action*, 9 oktober 2019, <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620877/bn-workers-rights-supermarket-supply-chains-101019-en.pdf>.

⁵⁵ INTERNATIONAL BAR ASSOCIATION, *IBA Practical Guide on Business and Human Rights for Business Lawyers*, aangenomen op 28 mei 2016, pp. 23-26, <https://www.ibanet.org/Document/Default.aspx?DocumentUId=d6306c84-e2f8-4c82-a86f-93940d6736c4>.

⁵⁶ Zie in algemene zin: O. DE SCHUTTER, «Towards mandatory due diligence in global supply chains», rapport voor de International Trade Union Confederation (ITUC), juni 2020, https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/de_schutte_mandatory_due_diligence.pdf. Zie ook G. SKINNER, R. MCCORQUODALE en O. DE SCHUTTER, «The third pillar: access to judicial remedies for human rights violations by transnational companies», ICAR/CORE/ECCJ, 2013, http://corporatejustice.org/wp-content/uploads/2021/04/the_third_pillar_-_access_to_judicial_remedies_for_human_rights_violation.-1-2.pdf.

⁵⁷ Voor een overzicht van de ontwikkelingen, zie <https://www.business-humanrights.org/en/big-issues/binding-treaty>. De derde herziene ontwerptekst ligt op dit ogenblik voor en kan worden geconsulteerd op de website van het VN-Hoog Commissariaat voor de Mensenrechten: *Legally binding instrument to regulate, in international human rights law, the activities of transnational corporations and other business enterprises*, derde herzien ontwerp, 17 augustus 2021, <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WG-TransCorp/Session6/LB13rdDRAFT.pdf>. Zie ook een commentaar op deze draft: B. GRAMA, A. DUVAL, A. VAN BAAR en L. ROORDA, «Third Revised Draft on Business and Human Rights: Comments and Recommendations», Asser Institute, Policy Brief 2021-01, <https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/third-revised-draft-treaty-on-business-and-human-rights-comments-and-recommendations/> (met link naar pdf). Zie betreffende het VN-Verdrag ook een pers-

Op dit ogenblik is er aan de Belgische universiteiten en aan de balies nog steeds veel te weinig aandacht voor de dimensie van mensenrechten in het bedrijfsleven. Nochtans is de potentiële rol van advocaten hier onvoorstelbaar groot. Om die reden zouden, met het oog op een versterking van onze liberaal-democratie, en van effectieve mensenrechtenbescherming voor iedereen, zowel de universiteiten als de balies fors meer aandacht voor het thema «*bedrijven en mensenrechten*» moeten hebben.

4. Conclusie

Mijn pleidooi vandaag hier voor u is niet bedoeld om van u allen mensenrechtenactivisten te maken, of toch niet in de betekenis van het woord die u en ik daar doorgaans aan geven. Niet iedereen is activist, en niet elke advocaat is een mensenrechtenadvocaat. Dat hoeft ook niet. Dat kan ook niet.

Maar wij leven allemaal in een samenleving die, vooralsnog, mensenrechten centraal stelt. De «democratische samenleving» uit het EVRM. En wij hebben daar ongeloflijk geluk mee. Wij profiteren daarvan op een wijze die wij eigenlijk niet volledig kunnen bevatten.

De enige manier om die mensenrechten te kunnen blijven genieten, is onze verantwoordelijkheid te herkennen naar de anderen toe, en naar onze democratische samenleving toe, die de bescherming van deze mensenrechten mogelijk maakt.

Die verantwoordelijkheid hebben we, als burgers, allemaal. Maar het mooie beroep van advocaat maakt dat u zich in een bijzondere positie bevindt.

Door de plichten met fierheid als rechten te dragen, en dus te doen wat hij of zij moet doen, vormt de advocaat een potentieel belangrijk bastion van verzet tegen de sluipende illiberalisering van onze democratische samenleving. Daarnaast hebben advocaten bij uitstek een bijzondere capaciteit om de mensenrechtelijke noden van hun medemens, en de liberaal-democratische noden van onze samenleving, op te merken en te beantwoorden. Door zijn of haar mensenrechtelijke verantwoordelijkheid te erkennen, en te herkennen, en dus te doen wat hij of zij *kán* doen, kan de advocaat mensenrechten in het leven van velen in België, en ver daarbuiten, tot realiteit maken.

Die mensenrechtelijke verantwoordelijkheid is de verborgen maar essentiële uitdaging van de advocaat in deze complexe tijden.

Ik dank u voor uw aandacht.

in the forthcoming EU directive on mandatory due diligence», bijdrage overgemaakt aan de Europese Commissie, https://media.business-humanrights.org/media/documents/Submission_retaliation__HOLMSTR%C3%96M.pdf.